

PRIKAZI

DOI: 10.17234/SEC.32.15

Jasna Čapo:

Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen

Zagreb: Durieux, 2019., 412 str.

Od 2002. godine etnologinja i kulturna antropologinja Jasna Čapo provodila je kvalitativna etnološka i kulturnoantropološka istraživanja ekonomskih migranata iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine i njihovih potomaka koji su od 1960-ih cijeli ili dio života proveli u Njemačkoj. Nakon autoričinih brojnih znanstvenih članaka koji su proizašli iz ovoga multilokalnoga i longitudinalnoga istraživanja, pred nama je knjiga naslovljena *Dva doma: hrvatska radna migracija u Njemačku kao transnacionalni fenomen*. Knjiga nije skup i ponovni pretisak već objavljenih članaka, već iznimno kompleksno etnografski utemeljeno istraživanje. Iz življenih iskustava sedamdesetak kazivača selektirane su ključne teme kojima je cilj „rekonceptualizirati kako samu migraciju tako i njezine posljedice na dugotrajni život migranata i njihovih potomaka u transnacionalnom socijalnom prostoru što su ga kreirali ponad države porijekla i primitka” (str. 16).

Nakon uvodnoga dijela – „O knjizi” – u kojem doznajemo statističke podatke, pristupe istraživanju znanstvenika različitih provenijencija te ciljeve studije, slijedi osam poglavlja. U prvom poglavlju „Okolnosti i kontekst radnih migracija u Njemačku u drugoj polovici dvadesetog stoljeća” prikazuju se društveno-političke okolnosti u tadašnjoj Jugoslaviji i Zapadnoj Njemačkoj, bilateralni ugovori koji su omogućili „rad na privremenom radu u inozemstvu”, odnosno gostujuće radnike (*gastarbajtere*). Autorica analizu provodi u integriranom nacionalnom, transnacionalnom i globalnom kontekstu te prikazuje razloge neuspjeha politika novačenja gostujućih radnika, transformaciju privremenoga boravka u „trajnu privremenost”, a nerijetko i u useljavanje. Iako država s brojnim strancima, Njemačka do 2005. godine nije imala imigracijske i integracijske zakone stoga nas J. Čapo upoznaje s „modusima integracije u njemačko društvo” (str. 41) i time uvodi u drugo poglavlje naslovljeno „Znanstveni kontekst: promjenljive istraživačke paradigme”. U njemu rezimira glavne koncepte i zaključke integracijskih pristupa, kritički se osvrće (posebice na metodološki nacionalizam i kulturnu homogenost nacionalnih zajednica), propituje paradigme kulturne raznolikosti iz transnacionalne istraživačke paradigme i koncepta inkorporacije. Time ujedno objašnjava teorijski okvir unutar kojega smješta svoj istraživački pristup.

Slijedi treće poglavlje „O subjektima i istraživanju” u kojem autorica prikazuje strukturne i sociodemografske karakteristike sugovornika, migranata i transnacionalnih generacija te predstavlja istraživanje i pisanje. J. Čapo koristi etnografiju pojedinačnoga,

prikuplja životne priče s ciljem dobivanja „etnografije centrirane na osobu” (Driessen 1998). Rezultat njezina istraživanja je „humanistički intonirana studija koja inzistira na individualnosti i heterogenosti osobnih priča” (str. 136). Središnje mjesto u istraživanju daje glasovima sugovornika, koji autobiografskim pripovijedanjem konstruiraju „značenjske priče” o sebi, o iskustvima i događajima iz svoga života (str. 137). Izbor glavnih tema knjige proizašao je upravo iz očišta samih sugovornika, „odozdo”. Životi migranata obilježeni su planovima povratka, života između i u Njemačkoj, Hrvatskoj ili Bosni i Hercegovini. Na stalne promjene planova utjecale su politike države podrijetla (samorazumljiv povratak) i države primitka (privremeni boravak) što se analizira u poglavlju „Državne ideologije privremenosti: od povratka do transmigracije”. Razloge promjenjivosti planova/odgađanja povratka, odnosno relevantnosti pojma „povratka” autorica problematizira kroz konkretne obiteljske naracije. Upravo navedeno rezultiralo je stalnim mobilnostima, transmigracijom i transnacionalnim aktivnostima te autorica zaključuje „cijelo migrantsko iskustvo primjereno je opisati kao transnacionalni proces s različitim fazama” (str. 181). U petom poglavlju istraživački fokus je na značenju doma i bilokalnosti. Istraživanje pokazuje da inkorporacija lokalno i transnacionalno rezultira dvostrukim angažmanom migranata odnosno bifokalnosti, koju J. Čapo naziva dvodomnost (usp. str. 184). Ovi transmigranti su ulagali u domovinu, gradili kuće, kupovali nekretnine, mijenjali logike ulaganja i stvarali višestruke domove. Njihovi osjećaji pripadnosti i doma su promjenjivi, u različitim životnim i migracijskim fazama rodno različiti, što je posebno vidljivo u donošenju odluka o financijskim ulaganjima, različitim simboličkim vrijednostima i emocionalnoj važnosti posjedovanja kuće u zavičaju. Zamišljen rotacijski migracijski režim i njegova transformacija rezultirali su temom u šestom poglavlju: „Transnacionalne obitelji: obitelji razdvojene državnim granicama”, temama transnacionalno roditeljstvo, modaliteti transnacionalnih obitelji koje je nametnula etnografska građa. Da je obitelj bila u stalnom procesu rekonfiguracije u transnacionalnom socijalnom prostoru autorica zaključuje nakon analize naracija roditelja te tadašnje djece, od kojih se dio također preselio u Njemačku. Stoga se upravo transkulturacija i identiteti transnacionalnih generacija koje je obilježilo iskustvo života i čestih boravaka u dvjema različitim etničkim i kulturnim sredinama analizira u narednim dvama poglavljima. Iz njihovih naracija autorica iščitava bikulturalnost, hibridne identitete, situacijsku promjenljivost identiteta, različite moduse inkorporacije u lokalne i nacionalne sredine, kulturnu heterogenost koja je izgrađena na regionalnim razlikama, koji se poklapaju s tradicionalnim i ruralnim (usp. str. 303). Posebno je zanimljiva građa, koja u budućnosti može poslužiti i za istraživanje povijesti mentaliteta, u kojoj mladi govore o razlikama u izlascima i odabiru budućega supružnika.

Iz statistika i literature doznajemo da se tijekom povijesti hrvatsko stanovništvo uglavnom iseljavalo i da je Njemačka od 1960-ih do danas zemlja u koju se Hrvati

najviše iseljavaju. Rijetki su hrvatski građani koji nisu imali člana obitelji, rođaka ili susjeda *gastarbajtera* (koje su neki nazivali i *Jugošvabama*), stoga ne čudi da su o tim migrantima nastajali stereotipi i da su postali dio popularne kulture. J. Čapo razbija te stereotipe i završava knjigu cjelinom „Prema novoj koncepciji hrvatskih radnih migracija u Njemačku”. Na kraju knjige nalazi se popis navođene literature, duži sažetak na njemačkom jeziku, kazalo imena i bilješka o autorici.

Navedena knjiga iznimno je važna zbog brojnih razloga, posebice propitivanja i nadilaženja teorijskih paradigmi – klasičnih tenzija između integracijskih i transnacionalnih pristupa te diversifikacije migracijskih istraživanja u tematskom i metodološkom smislu. Osim što knjigu smatram nezaobilaznim štivom za sve koji se bave migracijskim temama, zbog aktualnosti teme vjerujem da će biti zanimljiva širem čitateljstvu.

Marijeta Rajković Iveta

Lada Čale Feldman, Lidija Dujić, Maša Grdešić,
Renata Jambrešić Kirin, Anita Dremel i Nataša Medved, ur.:
*Kamen na cesti: granice, opresija i imperativ
solidarnosti*

Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku,
2019., 222 str.

Zbornik radova *Kamen na cesti: granice, opresija i imperativ solidarnosti* nastao je kao rezultat jubilarnoga 10. znanstveno-književnog skupa u okviru Dana Marije Jurić Zagorke održanoga 2016. godine u organizaciji Centra za ženske studije u suradnji s Odsjekom za komparativnu književnost Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. U jeku humanitarne i migrantske krize koja je dovela u pitanje socijalne, ekonomske, političke i kulturne stavove i prakse diljem Europe, na znanstveno-književnom skupu, a shodno tomu i u Zborniku, odgovara se na zahtjeve koji se u suvremenome svijetu postavljaju pred građane i građanke Europe. Odgovarajući na nove društvene i migracijske dinamike, propitujući granice, opresiju i pitanja solidarnosti u intersekciji s feminizmom i pozicijom žene u novonastalim situacijama, naoko različite tematike autora okupljenih u Zborniku na jedinstven način doprinose znanstveno-stručnoj raspravi i aktivizmu na našim prostorima postavljajući snažnu kritiku postojećih politika te analizirajući iz različitih disciplinarnih pozadina aktualne teme današnjice.

Tako su prva dva rada posvećena radu i tematici Marije Jurić Zagorke u koje nas uvodi rad Nade Novosel s naslovom „'Grička vještica' Marije Jurić Zagorke u kontekstu stare periodike (u čast stogodišnjici praižvedbe 'Gričke vještice')“. U svome radu Novosel iscrpno prenosi i analizira kritike i recepciju izvedbe najpoznatijega romana Marije Jurić Zagorke na kazališnim daskama u periodu od 1916. godine, kada je prvi put izvedena, do 1939. godine, ocrtavajući konture društveno-političkoga konteksta kritika koje izlaze u različitim novinama i časopisima. Radom „Preko granica: flanimanje u 'Vitezu slavonske ravni' Marije Jurić Zagorke“, Biljana Oklopčić i Lucija Saulić analiziraju roman 'Vitez slavonske ravni' kroz književnoteorijski rakurs tematizirajući flanimanje (čitanje grada i njegovih stanovnika) te posebice jednu od prvih flanerica opisanih u hrvatskoj književnosti – Krasanke, flanerice Osijeka. Ženskom flanericom u svome romanu, kakva je i sama Zagorka, subvertira se dotadašnja ženska mobilnost i pomiču granice ženskoga svijeta u književnoj reprezentaciji prikazom Krasanke kao žene koja promatra i žudi, poznaje grad i postaje njegovim aktivnim subjektom.

Rad Vinka Drače naslovljen „'Stenjevačka Ofelija' Ana Schier: rod i duševna bolest u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća“ kao studija slučaja propituje psihijatrijski diskurs s prijelaza 19. na 20. stoljeće u Hrvatskoj. Identificirajući moralnu paniku patrijarhalnoga društva opskrbijenu medicinskim legitimitetom u biološkoj psihijatriji, autor donosi analizu medikalizacije ženske seksualnosti na konkretnome primjeru buntovnice Ane Schier kojoj je dijagnosticirana tzv. „histerija“ kao kazna za subverziju rodne uloge žene te koja postaje predmetom novinarske senzacije i psihijatrijskih žurnala.

Rad Iskre Vuksanović „Biografije nevidljivih života i iskustva Romkinja i Roma u poezije Hedine Tahirović Sijerčić“ poziva nas na dubinsko čitanje iz pozicija postkolonijalne i feminističke kritike. Jedinostvenom formom pisanja analizirane autorice stihova naslovljenih CV (*Curriculum Vitae*), ocrtava se višestruka analiza podređenoga subjekata u opresiji, nedostatku solidarnosti i okrutnosti okoline u kojima, kao svjedočanstva, poezija nastaje. Naglašavajući nomadizam i kozmopolitizam romskoga životnog iskustva, autorica kroz analizu poezije uistinu penetrira svaku suvremenu politiku migracije i granice u „Europi u velikom“, postavljajući je paralelno s „Europom u malom“, odnosno romskom porodicom. Nastavljajući u smjeru prikaza obitelji, Janica Tomić radom „Obitelj i drugi: prikaz solidarnosti iz švedske književnosti i filma“ propituje švedske prikaze obitelji posebice ženskoga pozicioniranja unutar švedskoga književnog i filmskoga stvaralaštva. Navodeći brojne filmske i književne primjere, autorica iscrtava i naglašava reprezentaciju aktualnih i društveno angažiranih tekstova u kojima se tematiziraju intersekcije prvenstveno roda i klase, patrijarhalnoga društva i društvene privilegiranosti. Tea Raše u sljedećem radu analizira „Muško pismo kao imperativ solidarnosti za ženski glas u irskoj kratkoj priči“ kroz odabrani novelistički korpus u kojem iščitava reprezentacije ženskosti te ih veže uz irski kulturni imaginarij kroz

feminističku analizu prostornosti i prijelaznosti. Nadovezujući se na feminističko čitanje proze, Mirela Berbić-Imširović u svome radu „Rod, nacija, etika – kako biti solidaran sa smrću? (O romanima 'Skretnice', 'Most' i 'Žene. Glasovi.' Jasmine Musabegović)“ kroz feminističko čitanje triju romana propituje etiku kao ishodište sebstva i legitimaciju ženskoga (slobodnoga) izbora kroz tematike gubitka u romanima. Na glavna pitanja kako se solidarizirati smrću, autorica kroz paralelno i kontinuirano čitanje tekstova odgovara životom.

Svojim radom Jasmina Bolfek-Radovani pita „Da li preispitati migrantske identitete?: prostor, mjesto i rod u teoriji Doreen Massey“ te na primjeru kampa Jungle u Francuskoj razmatra radove britanske feminističke teoretičarke i antropogeografkinje Doreen Massey kroz njezinu kritičku analizu diskursa prostora i mjesta u smjeru konceptualizacije te suodnošenja prostora, mjesta i roda, a zatim i u smjeru poimanja politika prostora-vremena u kontekstu postkolonijalne prakse, globalizacije i modernosti. Pitanjem rodno specifičnih (ženskih) migracija bavi se i rad Marte Baradić pod naslovom „Od aleksandrinke do transnacionalne majke – ženski migrantski rad između emancipacije i eksploatacije“ u kojem povezujući fenomene ženskih migracija udaljenih za gotovo cijelo stoljeće, propituje feminizaciju migracija te mnogostruka ograničenja koje žene u svojem iskustvu migracija doživljavaju, od medijske reprezentacije preko ekonomske eksploatacije do krivnje za krizu društvene reprodukcije, dok autorica naglašava poziv „na borbu za podržavanje reproduktivnog rada“ (174).

Posljednji tematski odjeljak, posvećen, generalno rečeno, vizualnomu, započinje radom Sare Kekuš, Davora Konjikušića i Petre Šarin pod naslovom „Uloga vizualnih narativa u konstruiranju slike migranata – poziv na solidarnost ili depolitiziranje masa?“. U njemu autori propituju ulogu vizualnih materijala u medijima prilikom konstruiranja slike o „migrantima“ te uvodeći perspektivu kritičkoga čitanja fotografije zaključuju kako različiti materijali, zavisno o mogućnostima čitatelja da proizvede empatiju prema prikazanoj patnji, mogu banalizirati nasilje i patnju koju prikazuju, a kolektivu oduzeti politički identitet. U svome radu, pak, Ana Fazekas pita „Kako se tka utopija: Žena u utopijskom/distopijskom kontekstu“ u kojem iz feminističke perspektive propituje dosege utopijske misli i kreativnosti u kontekstu novih društvenih dinamika te u kojem poziva na vizualizaciju boljega, ravnopravnijega i solidarnijega sutra. Posljednji rad u Zborniku nosi naslov „Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća“ Antonije Vodanović u kojem analizira smještenost Kristovih monograma u prostorima liminalnosti ili, bolje rečeno, granicama životnih prostora kao zaštite od svakoga zla, pa tako, među ostalim, i vještica.

Ovaj Zbornik, obuhvaćajući raznolike teme kojima se bavi iz različitih disciplinarnih perspektiva, i sam stoji kao svjedok znanstvene i aktivističke solidarnosti koja je potrebna da bi se adresirala aktualna pitanja i mobilizirala intelektualna i društvena angažiranost u

rješavanju svih nadolazećih kriza. Ocrtavajući razne horizonte ne samo intersekcije, već i pristupanja kompleksnim temama poput granica, migracija, solidarnosti i subverzije, Zbornik predstavlja početak rješavanja adresiranih problema te je u svome pismu i tematici široko dostupan te s velikim potencijalom djelovanja.

Matija Krizmanić

Valentina Gulin Zrnić i Nevena Škrbić Alempijević: *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova*

Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Institut za etnologiju i folkloristiku (Biblioteka Nova etnografija), 2019., 419 str.

Knjiga *Grad kao susret. Etnografije zagrebačkih trgova* donosi pogled na četiri zagrebačka trga iz vizure urbane teorije, s primarnim fokusom na javni prostor, izvedbe i afekt. Teorijski okvir kreće iz konceptualizacije grada kao procesa, a ključni je metodološko-epistemološki okvir koncept susreta – metode intervjua i sudjelovanja podrazumijevaju susrete, a susret je isto tako i „u srži onoga što čini grad“. Urbano je ključno obilježeno susretom, ono je mjesto susreta s ljudima i prostorom, a i kretanje gradom „sadržano [je] u trenutku susreta“.

Suautorstvo ove knjige potpisuju Valentina Gulin Zrnić, znanstvena savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku, i Nevena Škrbić Alempijević, redovita profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Istraživanje trgova ispisano u ovome djelu smještaju unutar znanstveno-istraživačkoga projekta *Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet* čiji je predmet istraživanja bio suvremeni Zagreb iz kulturnoantropološke i kulturnogeografske perspektive. Unutar istraživanja autorice su se podijelile u radu pa je tako Valentina Gulin Zrnić istraživala Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava – „trgove u trajanju“, od sredine 2016. do sredine 2018. godine, a Nevena Škrbić Alempijević Europski trg – „trg u nastajanju“, od sredine 2015. do sredine 2018., da bi knjiga izašla u listopadu 2019. godine.

Knjiga je podijeljena na četiri cjeline – uvodnu cjelinu „Stvaranje trga: susreti u javnom prostoru, izvedbe i afekti“, dvije središnje cjeline „Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava“ i „Europski trg“ te zaključnu cjelinu „Četiri trga u centru Zagreba“. Knjiga je koncipirana kao šetnja gradom sa scenama

iz bilješki samih autorica koje vividno opisuju boravak, kretanje, šetnje i susrete na istraživanim trgovima.

Nakon što u uvodnoj cjelini „Stvaranje trga: susreti u javnom prostoru, izvedbe i afekti“ razlože svoja teorijska, metodološka i epistemološka počela i okvire, u idućoj cjelini „Trg Nikole Šubića Zrinskog, Trg Josipa Jurja Strossmayera i Trg kralja Tomislava“ autorice donose rezultate istraživanja upravo ta tri trga. Analiza trgova proteže se od sredine 19. stoljeća do danas, a propituje njihovo oblikovanje, zaštitu i reafirmaciju kao javnoga prostora – primjerice, kako se na trgovima u kontekstu izvedbe nekada prolazilo isključivo šetnicama, a travnjaci su bili čuvani i zabranjeni za korištenje i kako je danas, unatoč zaštiti prostora trgova, sjedenje na travnjacima dopuštena i česta pojava. Također, autorice su se osvrnule i na ritmove grada, zvukolike i razne vrste korištenja tih prostora. Tako su trgovi analizirani u kontekstu dječje igre nekad i danas, umjetničkih stvaranja, protesta i religijskih procesija. U kontekstu proučavanja afekta i afektivnoga urbanizma, autorice su analizirale brendiranje Zagreba i *Advent u Zagrebu* kao kulturni proizvod te prijepore koji nastaju *eventifikacijom* javnoga prostora. Ova su tri trga „trgovi u trajanju“ – trgovi koji imaju reprezentativnu svrhu i povijesnu dugotrajnost. No, isto se tako i mijenjaju u skladu s novim urbanim životnim stilovima i potrebama, čime se stvaraju nove uporabe tih prostora, primarno u svrhu javnih i turističkih događanja, ali i u svrhu javnih prosvjeda, umjetničkih izvedbi ili religijskih procesija. Sva ta nova događanja i nove urbane potrebe dovode i do prijepora – od nanošenja štete prostoru zbog velikoga broja posjetitelja i transformacija koje događaji zahtijevaju, do narušavanja kvalitete života stanara u okolnim zgradama. Autorice u tome vide odnose moći više gradskih aktera i pokušaj balansa te moći u definiranju javnoga prostora i stvaranju grada.

U cjelini „Europski trg“ autorice donose kontekst oblikovanja, preoblikovanja i preimenovanja toga prostora u trg te prijepore koji tu nastaju. Isto tako, analiziraju se izvedbe smještanja i stvaranja Europe na trgu, odnosno smještanje Kuće Europe u Ban centar, Dan Europe koji se na prostoru Europskoga trga godišnje obilježava te što Europski trg čini europskim za njegove korisnike. Usto, autorice su promatrale, uz svakodnevne navike korištenja toga prostora, i kako ovaj trg postaje adventskom scenom, ali i scenom umjetničkih izvedbi koje propituju prakse europskih politika i otvaraju prostor temama koje se ne pojavljuju u izvedbama koje postavlja Predstavništvo Europske komisije u Hrvatskoj i *Advent u Zagrebu*. Ovaj je trg „trg u nastajanju“ – još uvijek nedefiniran do kraja, izaziva različite reakcije kod svojih korisnika, a i drugačije izvedbe prostora. Za neke trg, za druge tek prolaz do drugih destinacija, ovaj je prostor ipak mjesto raznih izvedbi, afekata i susreta s Europom i njezinom konstruktivnom kritikom.

U zaključnoj cjelini „Četiri trga u centru Zagreba“ autorice sumiraju rezultate svoje analize te pokazuju kako ovi trgovi stvaraju afekte i izvedbe svojih posjetitelja i kako posjetitelji stvaraju njih. Autorice iznose i prijepore koji u ovim javnim prostorima

postoje te time naglašavaju točke na ovim četirima trgovima kojima treba osmišljavanje drugačijih načina korištenja u suzvuku s potrebama posjetitelja, stanara okolnih zgrada, ali i samih parkova kao zaštićenih prostora.

Budući da koncept susreta u urbanim studijima do sad gotovo uopće nije bio teoretiziran, ova knjiga teoretizirajući koncept susreta kao ključnoga fenomena urbanoga obogaćuje urbane studije novom perspektivom istraživanja. Nadalje, ovaj rad otvara nove uvide u sam grad, politike njegova korištenja, ali pruža i doprinos u rješavanju njegovih problema ističući ih, analizirajući kako su nastali, kako se manifestiraju te dajući prijedloge za rješavanje tih problema.

Matea Korda

Orlanda Obad i Petar Bagarić, ur.: *Devedesete. Kratki rezovi*

Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Jesenski i Turk, 2020.,
427 str.

Zbornik radova *Devedesete. Kratki rezovi*, nastao je s ciljem da se, umjesto jednoobraznih i simplificirajućih tumačenja, ponude novi raznovrsni i interdisciplinarni uvidi u devedesete godine 20. stoljeća, po mnogočemu formativnu dekadu za politički, društveni, ekonomski i kulturni život na ovim prostorima. Kako su urednici Orlanda Obad i Petar Bagarić naveli u uvodnom poglavlju „Kratki rezovi, dugi ožiljci (uvod)“, namjera je bila objaviti analize „iz kojih će biti jasno da podjele u devedesetima nisu bile crno-bijele i da današnji prikazi toga razdoblja često zanemaruju kontingentnost i kaotičnost, kontinuitete iz prethodnog društvenog uređenja kao i neočekivana preklapanja i iznenadne obrate“ (str. 20).

Na njegov je sadržaj, dodaju urednici, trag ostavila i ekstremizacija društvenoga konteksta u kojem je nastajao tijekom protekle četiri godine, a otvorena pitanja, poput ustavom zajamčenih prava i temelja demokratskoga poretka ili kršenja ekonomskih prava građana, pokazala su kako je još uvijek puno dodirnih, nerazriješenih i neuralgičnih točaka koje i danas dijelimo s *devedesetima*. Objasnjavajući motive za nastanak zbornika, urednici pomalo samokritički naglašavaju i „da je možda sazrelo vrijeme da izađemo iz prezentističke zaglavljenosti i periferijske zakunutosti za vlastite ideje i da nasljeđu devedesetih pristupimo ne kao devijaciji, iznimci i prekidu nego kao iskustvu iz

kojeg se mogu izroniti znanja korisna za blisku budućnost“ (str. 20).

Devedesete su i generacijski zbornik. Naime, autori tekstova rođeni su između 1974. i 1989. godine te ih uz devedesete vežu dječje i tinejdžerske uspomene. Kako je to za Jutarnji list naveo Jurica Pavičić, zbornik nije samo knjiga o devedesetima, on je ujedno i „portret jedne intelektualne generacije te onoga što 90-e predstavljaju za nju“. Ukupno deset radova okupljenih u zborniku donose etnološke i kulturnoantropološke, politološke, ekonomske, sociološke, kroatističke i teatrološke uvide u moralnu i afektivnu ekonomiju devedesetih, radničke štrajkove iskorištene za nacionalističke političke ciljeve, demokratizaciju nasilja u kontekstu raspada Jugoslavije, dramaturško i književno stvaralaštvo u i o devedesetima, jačanje tradicionalističkih vrijednosti među mladima u Hrvatskoj, kulturnu traumu i društveno sjećanje u Vukovaru, sjećanja na prvoga hrvatskog predsjednika Franju Tuđmana upisana i aktualizirana u javnom prostoru, tranziciju vlasništva i upravljanja poduzećima u devedesetima te „balkansku bolest“ i hrvatski model kapitalizma.

Dodatno, zbornik čini i nekoliko fotoeseja niza fotografa koji su u svom radu tematizirali i dokumentirali devedesete u Hrvatskoj. Ubačeni između pojedinih tekstova i cjelina, baš kao kratki rezovi, fotoeseji ne nude samo vizualni doprinos zborniku, već ujedno i pojačavaju te podcrtavaju atmosfere ispisane u zborničkim radovima. Sjajan primjer je fotografija Tonija Hnojčika „Očaj neizvjesnosti“, koja prikazuje srpske civile nakon akcije Bljesak, a postavljena je odmah uz početak teksta Duška Petrovića o širenju i demokratizaciji nasilja devedesetih godina.

Prvu cjelinu „Počeci: grumeni i lavine“ otvara tekst Maše Kolanović „Povratak u budućnost kapitalizma: moralna i afektivna ekonomija devedesetih (nekoliko kulturnih uzoraka)“. Autorica odabire nekoliko kulturnih uzoraka: reklame, prijevode stručne ekonomske literature i ponovno iščitavanje ženskih klasika 90-ih Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić, kako bi ponudila nove nalaze o samim počecima kapitalizma na ovim prostorima. Pitajući se koji je odnos kapitalizma i kulture, autorica pokazuje kako se s jedne strane odvijala „intelektualna demontaža“ socijalizma kao sistema na izmaku, a s druge strane „materijalizacija nove ekonomske prakse kapitalizma na postsocijalističkom terenu“ (str. 70–71).

Slijedi rad Svena Cveka, Snježane Ivčić i Jasne Račić „Zavađene plave kute‘: radnički štrajkovi i nacionalizam oko 1990. godine“ u kojem autori na temelju analize sindikalnoga tjednika, regionalnih, lokalnih i tvorničkih novina, a posebno tvorničkih novina vukovarskoga Borova pokazuju tijekom masovnih radničkih štrajkova i njihove odnose s društveno-političkim kontekstom. Pokazali su pokušaje organiziranoga radničkog otpora promjenama koje su, iako ih se često naziva demokratskima, po mnogočemu predstavljale proces slabljenja rada i pozicije radnika, kao i ulogu koju su pritom odigrali etničke podjele među radnicima kao posljedica organiziranih političkih

strategija nacionalističkih stranaka te proturadničkog angažmana koji je dolazio s različitih razina vlasti.

Prvu cjelinu, posvećenu počecima devedesetih, zaključuje tekst „Vrijeme bezakonja: demokratizacija nasilja u kontekstu raspada Jugoslavije“ Duška Petrovića koji na temelju autoetnografije djetinjstva i rane mladosti te provedenih intervjua, kroz iskustva svakodnevnoga života u devedesetima, u crticama iz Sarajeva, Beograda i Splita pokazuje kako se demokratizirano nasilje pojedinaca i manje ili više organiziranih skupina potaknuto atmosferom straha, rastakanjem pravnoga poretka i bezakonjem širilo od nasilja prema etničkim drugima i nepoželjnima, ne bi li se uskoro prelilo na cjelokupno društvo. Petrović opisuje kako je preklapanje političkoga i etničkoga neprijateljstva omogućilo da se pojedinci i grupe neprijateljima imenuju proizvoljno, a zaključuje kako je „u društvenoj klimi devedesetih bilo moguće da čovjek čovjeku postane vuk, čak i u vlastitom etničkom čoporu“ (str. 142).

Drugu cjelinu „Širenje: od pristanka do otpora i natrag“, koja je posvećena devedesetima u okviru široko shvaćenoga pojma kulture, čine radovi Agate Juniku i Borisa Koromana. Juniku u tekstu „Teatar (u teatru) devedesetih“ donosi iscrpan pregled i analizu teatrološkoga stvaralaštva u i o devedesetima. Na temelju ponovnoga iščitavanja korpusa tekstova u časopisu izvedbene umjetnosti *Frakcija* autorica nastoji provjeriti može li se zaista tvrditi da se tijekom devedesetih na hrvatskoj kazališnoj sceni nije događalo „*bogznašto*“. Uz popisivanje kazališnih komada, Juniku pruža i insajderska objašnjenja te kontekstualizira tadašnje dramsko stvaralaštvo te zaključuje kako bi se „tako vješto izbalansirano i upakirano, hrvatsko kazalište devedesetih godina moglo, izuzmu li se ekstremni primjeri, opisati kao doduše dosadno, ali relativno heterogeno, otvoreno, informirano i – uvijek s *figom u džepu*“ (str. 184–185).

Boris Koroman u tekstu „Devedesete i endogeni drugi hrvatske tranzicije“ analizira korpus romana hrvatskih pisaca i spisateljica koji tematiziraju devedesete, a većim su dijelom nastali u dvijetisućitima, ne bi li čitatelju približio društveni fenomen endogenoga drugog. Autor pokazuje da se „endogeni drugi protežu svom širinom društvenoga spektra“ (str. 217), ali se uglavnom gomilaju na dva pola: na pozicijama malobrojne društvene elite i među ekonomskim gubitnicima tranzicije. Endogeni drugi, zaključuje Koroman, istovremeno su i literarna i politička, ali i stvarnosna sastavnica pa stoga trebaju biti dijelom analitičkoga vidokruga.

Treća cjelina nosi naziv „Odjeci: prošlost koja ne prolazi“, a tri rada u njoj posvećena su utjecaju koji posljednja dekada prošloga stoljeća ima na današnjicu. Studija Anje Gvozdanović i Marka Kovačića „Devedesete s odgođenim djelovanjem: jačanje tradicionalističkih vrijednosti među mladima u Hrvatskoj“ temelji se na istraživanjima mladih koje nekoliko desetljeća provodi Institut za društvena istraživanja u Zagrebu. Autorski dvojac pokazuje kako je zaokret prema tradicionalističkim vrijednostima vidljiv kod

dijela mladih, što temelje na podacima koji ocrtavaju porast religioznosti, etnocentrizma te nacionalne isključivosti, osobito prema pripadnicima naroda poput srpskoga koji je zbog ratnih sukoba devedesetih negativno obilježen. Zaključuju da je retradicionalizaciji snažno doprinijela i sveprožimajuća egzistencijalna nesigurnost kao i da su mladi od potencijalnih i najavljivanih pobjednika zapravo postali stvarnim gubitnicima tranzicije.

Ana Ljubojević u tekstu „Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru“ donosi etnografsku studiju sjećanja na opsadu Vukovara i poslijeratna zbivanja u tom gradu. Autorica raspravlja o odnosu dominantnoga povijesnog narativa i osobnoga sjećanja na rat u Vukovaru iz teorijske perspektive kulturne traume i kolektivnoga sjećanja. S jedne strane, službeni narativ koji u prvom redu potiču političke elite, perpetuira dvojaku percepciju Vukovara i kao grada heroja i kao grada žrtve. No s druge strane Ljubojević kroz razgovore sa sadašnjim i bivšim stanovnicima grada kao i sudionicima godišnjih komemoracija prolazi kroz „niz neuralgičnih točaka kulturne i inih trauma“ (str. 18) i tako oslikava odstupanja između osobnih sjećanja i službenih narativa. Osobna su sjećanja, zaključuje, heterogena, a u odnosu na službeni narativ, piše Ljubojević, nadaju se kao „sukob sjećanja protiv sjećanja“ (str. 294).

Ovu cjelinu zaključuje rad Kristine Vugdelića „Predsjedniče, što je ostalo? Etnografija sjećanja na Franju Tuđmana u suvremenoj Hrvatskoj“. Odabravši dva recentna događaja, preimenovanje zagrebačke zračne luke u Velikoj Gorici te postavljanje spomenika Franje Tuđmana u Zagrebu, autorica s jedne strane prati proces političke kanonizacije, odnosno nastojanja političkoga vrha da vrednovanje Tuđmana u nacionalnoj povijesti usuglasi te uspostavi kao neupitan javni konsenzus, dok s druge otvara prostor „glasu naroda“, točnije heterogenim glasovima u virtualnom javnom prostoru koji su nerijetko dijametralno suprotni političkomu kanonu. Upravo ta heterogenost i višeglasje otpora kanonizaciji, zaključuje Vugdelić, „ukazuje na to da figura Franje Tuđmana, nasuprot tendencijama fiksiranja u kulturnom pamćenju, još uvijek dominantno pripada sferi komunikacijskog pamćenja“ (str. 328).

Posljednja cjelina, „Zatvaranje: rentijerstvo na periferiji“ primarno je posvećena ekonomskoj tranziciji devedesetih i njezinim posljedicama na današnjicu. Tekst Domagoja Račića „Od socijalističke prema rentijerskoj korporaciji: vlasništvo i upravljanje poduzećima u devedesetima“ analizira transformaciju vlasništva i upravljanja nad poduzećima tijekom devedesetih. Račić „ocrtava konture ‘političkog kapitalizma’ iz kojih se i danas iščitava društveni kontekst devedesetih, od početnog grijeha privatizacije do pravne nesigurnosti i netransparentnih praksi u procesima javnih nabava i dodjeljivanja kredita“ (str. 19).

Zbornik zatvara rad Velibora Mačkicia „Balkanska bolest: doprinos raspravi o političkoj ekonomiji hrvatskog modela kapitalizma“ u kojem autor razmatra ekonomske posljedice kronizma i familizma. Autor utvrđuje kako hrvatski model kapitalizma ima neke zajedničke odlike s drugim zemljama regije, poput izražene ovisnosti o ekonomskim

procesima u središtu Europske unije, što naziva balkanskom bolesti. S druge strane, navodi Mačković, Hrvatska je od početka 2000-tih optimistično očekivala da će puka promjena regulative pozitivno utjecati na poslovno i društveno okruženje, međutim, te su promjene zapravo dovele do konsolidacije modela ortačkoga kapitalizma, što autor vidi kao specifičnu osobinu hrvatskoga ekonomskog modela. Mačković zaključuje da je, paradoksalno, u Hrvatskoj „glavni motor političko-ekonomskih reformi, koji je jedini u stanju narušiti *status quo*, upravo ekonomska kriza“ (str. 404).

Zbornik *Devedesete. Kratki rezovi*, ili „enciklopedija posljednje dekade prošlog stoljeća u Hrvatskoj“, kako ga je nazvao jedan od recenzenata Ozren Žunec, zainteresirao je i domaće i regionalne medije, a prikaze i komentare na *Devedesete* objavili su, među ostalima, i Jutarnji list, Novosti te Al Jazeera Balkans. Tako je, osim važne pozicije u društveno-humanističkim znanostima koju treba zauzeti, zbornik približen i široj javnosti. S obzirom na to da nas vodi u „povijesni čušpajz u kojem je nastalo ono u čemu živimo danas“, kako je to slikovito opisao Jurica Pavičić u Jutarnjem listu, odjek *Devedesetih* izvan znanstvene zajednice, u medijima i javnosti, ne čudi i dobrodošao je.

Iva Grubiša

Klementina Batina: *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici*

Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
(Zbornik za narodni život i običaje, Knjiga 60), 2018., 466 str.

Knjiga *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici* autorice Klementine Batine predstavlja značajan doprinos etnologiji i kulturnoj antropologiji. Prvi je razlog tomu važnost tematike kojom se knjiga bavi, a drugi je činjenica da knjiga otkriva nepoznate ili nedovoljno poznate informacije i spoznaje o poznatim i manje poznatim osobama i djelima vezanima uz hrvatsku etnologiju i folkloristiku. Knjigu, osim toga, odlikuje temeljitost pristupa, širina i opsežnost predstavljanja istražene građe (koji čitatelju omogućavaju punoću razumijevanja istraženoga) te jasan i koncizan stil pisanja.

Knjiga se sastoji od šest poglavlja i devet priloga. Prvo, uvodno poglavlje, obrazlaže razloge pokretanja istraživanja, koje je bilo podloga autoričine doktorske disertacije i na kojima se temelji i knjiga: činjenica da je žensko autorstvo u hrvatskom književnom i

etnografsko-folklorističkom spisateljskom korpusu druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća bilo (i do sada ostalo) marginalno i zanemareno područje u okviru znanosti o književnosti, etnologiji i kulturnoj antropologiji. To je bio poticaj autorici da, u okviru ta dva područja, započne istraživanje onoga što je unutar toga korpusa bilo najmanje osviješteno, a nazvala ga je „sveobuhvatnom interpretacijom i upisivanjem žena autorica, zapisivačica etnografskih i folklorističkih tekstova koje su djelovale na mijeni 19. i 20. stoljeća, u hrvatski etnološki i folkloristički korpus“. Tom je zadatku Klementina Batina pristupila na način da je prvo istražila naznake toga autorstva u tekstovima i neobjavljenim rukopisnim zbirkama arhiva Odsjeka za etnologiju Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU-a te je potom uspostavila kronološki pregled ženske etnografske i folklorističke produkcije navedenoga razdoblja. U drugom poglavlju, „(Pred)institucionalni okvir prikupljanja, proučavanja i objavljivanja etnološke i folklorističke građe u Hrvatskoj u 19. stoljeću“, autorica prikazuje fenomen *sabiranja* odnosno skupljanja *narodnoga blaga*, unutar okvira hrvatskih preporodnih ideja 19. stoljeća. Ujedno nam otkriva i institucionalni kontekst prikupljanja, proučavanja i objavljivanja etnološke i folklorističke građe koja se danas čuva u arhivu Odsjeka za etnologiju HAZU-a, istovremeno razmatrajući rodne značajke te građe. U trećem poglavlju, naslovljenom „Položaj i uloga žena u hrvatskoj kulturi i društvu u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća“, razmatra se djelovanje žena u javnoj sferi koja je, u proučavanom razdoblju, bila isključivo rezervirana za muškarce. Učiteljice su bile jedne od ključnih intelektualki toga doba i njima se u poglavlju posvećuje posebna pažnja. Autorica na svjetlo dana iznosi neke značajne spoznaje koje nas potiču na kritičko propitivanje etabliranih autoriteta te nam ukazuju na značajne osobe toga vremena (i to ne samo žene) koje su danas neopravdano zanemarene, a koje su o rodnom pitanju imale suvremenije stavove ne samo od svojih sunarodnjaka, već i od zapadnoeuropskih pisaca s početka 20. stoljeća. Takav je slučaj Šime Mazzura Marova, kojega autorica spominje u okviru predavanja o položaju žena u društvu koja je između 1869. i 1871. organiziralo uredništvo časopisa *Vijenac* Matice hrvatske. Hrvatski političar, publicist i odvjetnik Mazzura Marov na predavanju održanom 1870. utvrdio je da žene nisu bile emancipirane jer nisu raspolagale obiteljskim imetkom i nisu imale pravo glasa te je tvrdio da „realna sposobnost žena neodgovara njihovoj moći“. Razlog tomu je vidio u egoizmu muškaraca koji su svrhu žene vidjeli samo u tome da ona bude „liepa, nježna, mila, duhovita“, kako bi mu ugodila (Batina, 2018: 60). Raspravljajući nadalje o društvenoj i ekonomskoj ulozi žena na temelju tadašnjih izvora, autorica nam omogućava uvid i u nazadnost ideja austrijskoga filozofa Otta Weiningera koji je 1905. pisao kako žena „nema duše niti apsolutnog Ja u sebi, nije moralna, nema karaktera ni volje te ne može nikada dostići mušku genijalnost“ (Ibid: 68). Takvi detalji i činjenice koje čitatelj otkriva ili se podsjeća na njih čitajući knjigu Klementine Batine daju njezinu radu posebnu važnost i to ne samo za etnologe i kulturne antropologe, već i za povjesničare,

sociologe te sve one znanstvenike koji se bave feminističkim teorijama.

Za teoretičare književnosti i folkloriste poseban je značaj knjige autoričino istraživanje usmenoknjiževne građe koja se sakupljala pod pokroviteljstvom Matice hrvatske. Toj temi, kao i ženskoj folklorističkoj praksi zapisivanja, posvećeno je četvrto poglavlje, „Folkloristička praksa zapisivanja u sklopu književne djelatnosti Matice hrvatske (1875. – 1951.)“.

Za etnologe i kulturne antropologe knjiga je i posebno značajna jer prikazuje okolnosti pod kojima su zapisivačice radile, što je posebno prikazano u petom poglavlju knjige, „Etnološka praksa zapisivanja u sklopu Akademijine znanstveno-istraživačke djelatnosti (1888. – 1945.)“, u kojemu se detaljno opisuje djelatnost Odbora za narodni život i običaje. U tom poglavlju autorica nas upoznaje, među ostalim, s činjenicom da se ženama kao zapisivačicama nije pretjerano vjerovalo niti su se njihovi prinosi smatrali vrijednima za objaviti. Iz korespondencije koju autorica navodi uočavaju se problemi oko skupljanja građe, koji se često u literaturi ne spominju i zanemaruje ih se. Takav doprinos struci predstavlja dodatnu vrijednost knjige Klementine Batine. U petom poglavlju autorica nam daje ne samo detaljan uvid u rad na prikupljanju i objavljivanju etnološke i folklorističke građe organiziranom oko Akademijina Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature, već ukazuje i na žene čiji je rad na sakupljanju građe za „Osnove“ neopravdano zanemaren i obezvrijeđen. Autorica revalorizira odnosno otkriva rad žena, skupljačica građe, kao što su: Katarina Jančir, Nike Balarin-Monopoli, Ana Walka Stipetić, Marica Križe, Olga Jerman te Milena Sajvert Pokupska. Stoga knjiga *Aspekti ženskog autorstva u ranoj hrvatskoj etnologiji i folkloristici* čini važan materijal svima koji se bave poviješću hrvatske etnologije, djelom Antuna Radića i „Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“.

U šestom poglavlju knjige, „Žensko autorstvo i ženska izvedba u hrvatskoj usmenoj tradiciji“, autorica analizira rukopisne zbirke Matice hrvatske i metatekstualne zapise nastale u procesu obrade te građe. Zaključno, sedmo poglavlje, rezimira rezultate istraživanja i ističe rodne razlike u skupljanju folklorističke i etnološke građe, u okviru proučavanoga razdoblja i djelovanja Matice hrvatske i Akademije znanosti i umjetnosti.

Jednako važan dio knjige predstavljaju i odabrani prilozi, koji se mogu smatrati drugim dijelom ili nastavkom znanstvenoga dijela knjige. U njima autorica, među ostalim, iznosi do sada (uglavnom) neobjavljene dijelove rukopisa i korespondencije suradnica i suradnika Matice hrvatske, urednika *Zbornika za narodni život i običaje* te zapisnike sjednica Odbora za narodni život i običaje HAZU-a. Oni čine ne samo važan popratni materijal glavnom, znanstvenom dijelu knjige, već i važan izvor za daljnja i nova istraživanja.

Rahela Jurković

Vilko Endstrasser: *Mali oblici: promišljanje žanra*¹

Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2020., 257 str.

Knjiga *Mali oblici: promišljanje žanra* Vilka Endstrassera, stručnog suradnika u Institutu za etnologiju i folkloristiku, okuplja tekstove koji su od sredine 1980-ih do 2010. godine objavljeni kao znanstveni članci u časopisima i natuknice u enciklopedijama i leksikonima. Autorove raznovrsne studije koje povezuje tema *malih oblika* u novom izdanju postale su dostupnije studentima, istraživačima i široj javnosti, a njihovim čitanjem u cjelini stječe se uvid u kontinuitet njegovih istraživačkih interesa te dojam o komplementarnosti različitih teorijskih perspektiva na koje se u svojem pristupu oslanja.

Mali oblici, objašnjava Endstrasser, opći je pojam kojim se u ovoj knjizi označavaju sitne folklorne, usmenoknjiževne vrste poput uzrečice, poslovice, zagonetke, kletve, zdravice, brojalice, zakletve, basme i vica. Istraživači koji su ih proučavali pridijevali su im različite nazive: primjerice, André Jolles u svojoj čuvenoj knjizi uvodi koncept *jednostavnih oblika*, dok Zdenko Škreb koristi termin *mikrostrukture stila i književne forme*. Unatoč terminološkim razlikama, s obojicom autora Endstrasser dijeli niz pretpostavki o građi kojom se bavi, ponajprije o njihovu udjelu u kolektivnoj svijesti određenih zajednica i kulturnih krugova.

Međutim, autor svoju naslovnu sintagmu povezuje s *govornim žanrovima*, pojmom koji preuzima od ruskog teoretičara književnosti Mihaila Bahtina, pod čijim utjecajem razvija svoju analizu malih oblika u širokom dijapazonu tekstova i konteksta. Kako je istaknuo u uvodu, Bahtinov je pristup jeziku i književnosti zaslužan za uspostavu poststrukturalističke paradigme u folkloristici, u čijim se okvirima istraživački naglasak premješta s jezika i znaka na govor i diskurs, uzimajući u obzir ponajprije interakciju i kontekst u kojima se govorni žanrovi aktualiziraju (str. 7-18). Zahvaljujući poveznici s Bahtinom, autorov je pristup malim oblicima distinktivan u odnosu na prethodna istraživanja te u većoj mjeri usmjeren na relacije govorene i pisane riječi, kao i usmene i pisane književnosti, s obzirom na to da po definiciji nepreglednim i raznovrsnim govornim žanrovima pripadaju i replike svakodnevnih dijaloga, svakodnevni narativni oblici, pravni dokumenti, publicistički i znanstveni tekstovi te književni žanrovi.

Malim oblicima u književnosti autor se bavi u prvom poglavlju knjige, oslanjajući se pri čitanju hrvatske proze 19. i 20. stoljeća i na Bahtinove postavke o romanu kao

¹ Ovaj je rad financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2018-01-7020 „Književne revolucije“.

žanru koji omogućuje puno ostvarenje govorne, a stoga i žanrovske raznolikosti. Poznate Bahtinove teze o romanesknoj dijaloškoj riječi, čija se srodnost sa živom riječi i razlika u odnosu na pjesničku očituju u suočavanju ne samo s otporom predmeta, već i s tuđom riječi², polazište su autorova pristupa odabranim romanima i pripovijetkama. Niz govornih žanrova – poput pozdrava, kletvi i blagoslova koji kao *performativi magijske intencije* nastoje djelovati na stvarnost, te izreka i zdravica u kojima se očituju kompleksne veze fikcije i stvarnosti, ovdje obuhvaćene ponajprije u vidu povijesnih, političkih i ekonomskih silnica, ali i ljubavnih, spolnih i bračnih odnosa – autor smješta u cjelinu djela i pritom od mahom kanonskih naslova iz specifične vizure stvara svojevrsni mozaik u kojem se nalaze *Prosjak Luka, U registraturi, Mrtvi kapitali, Na rubu pameti, Pod starim krovovima* i mnogi drugi. U svjetlu autorove pominjive analize književnost se pokazuje ne samo vrijednim kulturološkim, antropološkim i historiografskim izvorom, nego i povlaštenim poprištem polifonije, dijaloga, sraza ideoloških svjetova i neodredivosti identiteta, u čijem se kolopletu ostvaruju semantički potencijali govornih žanrova.

U drugom poglavlju istraživački se fokus s jedne strane sužava na žanr poslovice, a s druge strane proširuje analizom različitih diskursa, pa se književnosti pridružuju i etnografski i novinski tekstovi. Osvrnuvši se na komparativno-historijski i strukturalistički pristup poslovicama, autor dosljedno svojim teorijskim polazištima inzistira na proučavanju odabrane građe u diskurzivnoj cjelini u kojoj se aktualizira, pri čemu ističe ključnu ulogu metafore kao mehanizma prijenosa njezina značenja. Posebnu pozornost autor ponovno pridaje aktualnim društvenim i političkim okolnostima, kontekstualnim aspektima osobito značajnim za novinski diskurs, u kojem su mali oblici iznimno važan gradbeni element čija je funkcija višestruka: od naslova ili zaključka do semantičko-sintaktičkog uzorka teksta. U novinskom diskursu znatno su zastupljeni i veći oblici, poput viceva, anegdota, šaljivih priča i zagonetki. Zagonetkom koju metafora kao značenjski princip povezuje s ostalim malim oblicima autor se bavi u trećem poglavlju knjige, donoseći usporedbu zagonetke iz Hektorovićeve *Ribanja i ribarskog prigovaranja* i tematski srodne zagonetke iz *Rgvede*. Budući da se obje odnose na ciklus kruženja voda, odabrane zagonetke ponajbolje pokazuju da se činom njihova odgonetanja, odnosno tumačenja metafore ujedno otkriva smisao svijeta – spoznaja koju svako vrijeme uvjetuje svojim kategorijama mišljenja.

Na kraju knjige nalazi se *Pojmovnik malih oblika* koji sadrži kratak uvod i natuknice *aforizam, basma, kletva, poslovice, uzrečica, vic i zagonetka*, pružajući čitateljima koji se njima tek počinj u baviti, kao i onima kojima mali oblici nisu primarno područje interesa, sažet, ali obuhvatan uvid u njihove žanrovske odrednice, veze i distinkcije. Budući da na metodološkoj razini ostvaruje uspostavljene poveznice između folkloristike i teorije

² Usp. Mihail Bahtin. 1989. *O romanu*. Beograd: Nolit.

književnosti, ova će knjiga zasigurno zanimati čitatelje iz obiju disciplina, ali i one izvan njihova kruga jer se vrijednost žanrova kojima se Endstrasser desetljećima bavi ponovno prepoznaje u doba u kojem je mogućnost komunikacije stavljena na neviđenu kušnju.

Mirela Dakić

Natka Badurina, Una Bauer, Jelena Marković, ur.: *Naracije straha*

Zagreb: Leykam International i Institut za etnologiju i folkloristiku, 2019., 328. str.

Kada su pišući uvodnik zbornika *Naracije straha* (Leykam International / Institut za etnologiju i folkloristiku, 2019.) urednice Natka Badurina, Una Bauer, Renata Jambrešić Kirin i Jelena Marković skrenule pozornost na transhistorijsku i transkulturnu protežnost te emocije, zasigurno nisu mogle ni pretpostaviti da će njihovo zapažanje za manje od godinu dana s pandemijom COVID-a 19 dobiti posve osobitu potvrdu. Budući da je nastao kao rezultat rada na projektu *Naracije straha: Od starih zapisa do nove usmenosti* te znanstvenoga skupa *Naracije straha: istraživački uvidi, teorijski problemi i metodološki izazovi* organiziranoga 2017. u sklopu spomenutoga projekta, u zborniku o pandemiji očekivano nema ni riječi, no njegova objava i čitanje u aktualnom kontekstu općenitoj relevantnosti bavljenja svedremenom temom straha dodaju osobitu notu značaja u odnosu na akutnu situaciju u kojoj se globalno društvo zateklo.

Osobito to vrijedi za uvodni tekst u kojem Badurina, Bauer, Kirin i Marković skreću pozornost na niz teoretičara koji naglašavaju da tema straha ne samo da nije nadiđena prosvjetiteljskim pothvatima moderniteta, nego je od osobite istraživačke važnosti za moderno društvo. Suvremene trendove istraživanja straha potom pozicioniraju u kompleksnu interdisciplinarnu mrežu koja uvelike nadraća okvire pojedinačnih disciplinarnih polja i epistemoloških obrata, premošćujući i već poslovični jaz između društveno-humanističkih i prirodnih znanosti. Stoga čak i posve neovisno o svojoj primarnoj funkciji uvodnika u zbornik, tekst Badurine, Bauer, Kirin i Marković može poslužiti kao odličan koncizni orijentir za sva daljnja bavljenja naslovnom tematikom. Ipak, unatoč raznolikosti transverzala što povezuju točke u interdisciplinarnoj mreži koju uvodnik ocrtava, u njemu se ističe i uvjerenje da je „književnost [...] najobuhvatniji i najpristupačniji ‘arhiv strahova’, a povijest najbolja platforma za testiranje hipoteza

o univerzalnosti i varijabilnosti ljudskih reakcija na (ne)realne objekte straha.“ (8) Odnosno, baš kao i u samom naslovu, istraživanju straha zbornik pridružuje još jedan transhistorijski i transkulturalni fenomen, usko povezan s doživljajem i artikulacijom straha – pripovijedanje.

Zato je i suvremena folkloristička vizura koju urednice uzimaju kao konvergencijsku točku priloga u zborniku smještena prvenstveno „između [...] književnoteorijskih interesa za ulogu afekata u književnoj komunikaciji te širih kulturno antropoloških i humanističkih interesa u izučavanju uloge tradiranih i inovativnih oblika narativnog folkora u društvima zahvaćenim radikalnim tehnološkim i socioekonomskim promjenama.“ (9) Drugim riječima, zbornik *Naracije straha* zainteresiran je prije svega za jezično i pripovjedno oblikovanje iskustva straha, no pritom se istraživačka pozornost pridaje „cjelini narativne kulture“, a ne tek problematici žanra, retoričkih mehanizama ili pripovjednih motiva.

Povezani tim načelom, četrnaest priloga što ih zbornik okuplja ostaju doduše u okvirima humanistike, no svoje rakurse raspoređuju duž širokoga disciplinarnog spektra, donoseći pluralnost tema i istraživačkih perspektiva. Tih četrnaest priloga podijeljeno je pak u tri temeljne cjeline – *Strahovi, podređivanje i discipliniranje drugoga, Strahovi i (izvan)književna zbilja te Strahovi u prostoru* – kojih se oblikovanje čini jednim od najvećih izazova s kojima su se urednice zbornika nosile. Naime, sve objedinjene priloge s jedne strane karakterizira znatan broj zajedničkih točaka te je čitatelju zbornika u svakom trenutku jasno kako se pojedino istraživanje uklapa u okvirnu temu i naznačene pristupe njezina rasvjetljavanja. S druge strane, raznolikost priloga na raznim razinama otvara pitanja kojem principu objedinjavanja dati prednost – ugrubo rečeno: disciplinarnom ili tematskom – te gdje povući razdjelnice između graničnih slučajeva.

Premda stvar nije uvijek posve jednoznačna, zbornik u konačnici daje prednost potonjem principu nad prvim: tri cjeline prvenstveno su oblikovane tematski. Prva cjelina tako okuplja tekstove u kojima se kao uzrok straha pojavljuju društvene prakse i subjekti koje određeno društvo drži transgresivnima u odnosu na uspostavljene modele normalnosti. Tekst Nataše Polgar na tom tragu donosi zanimljivu studiju slučaja suđenja za vještičarenje (proces protiv Marijane Vugrinec 1751.), Diego Han se u svom tekstu pozabavio figurom razbojnika u talijanskom i hrvatskom tisku u Istri nakon Prvoga svjetskog rata, dok je Nikola Vukobratović istražio transgresivnost drskosti u odnosu na novonastajući društveni poredak i s time povezani strah u zapisima o bunama iz 1755., uzrokovan kako pobunom seljaka tako i samoinicijativnom odmazdom lokalne vlastele u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Natka Badurina u svom se pak tekstu prihvatila analize osobnih (velikim dijelom literarnih) svjedočanstava iz talijanskih logora tijekom Drugoga svjetskog rata, čiji su glasovi zatambljeni isprva tonovima službene historije, a potom historijskim revizionizmom, dok cjelinu zaključuje istraživanje Jelene Marković posvećeno govoru mržnje u suvremenom hrvatskom javnom diskursu te povezanim mehanizmima zastrašivanja.

Druga cjelina posvećena je pak figuraciji strahova u književnosti i ujedno je ne samo tematski, nego i metodološki vjerojatno najhomogeniji dio zbornika. Cjelinu otvara tekst Dejana Ognjanovića posvećen svojevrsnoj dekonstrukciji opreke između strave (*terror*) i užasa (*horror*), olako prihvaćene u ranijim analizama žanra horor-književnosti. U članku koji potom slijedi Lovro Škopljanac čitanju podvrgava opus Ayn Rand, politički osobito utjecajan u anglosaksonskom svijetu, te pokazuje kako je prisutnost, odnosno odsutnost straha u njemu povezana s crno-bijelom moralnom slikom temeljnih aktera romana i njezinim političkim implikacijama. U istoj su cjelini još dvije zanimljive književne analize: tekst Eveline Rudan analitički se pozabavio usmenoknjiževnim motivima i elementima predaje kao kondenzatorima straha u romanima *Črna mati zemla* Kristijana Novaka i *Živi i mrtvi* Josipa Mlakića, dok je tekst Marijete Bradić još jednu binarnu opreku vezanu za horor književnost – onu između čudnoga i jezivoga – primijenio u analizi romana *Anihilacija* Jeffa VanderMeera. Cjelinu zaključuje nešto divergentniji rad Ivane Bašić, koja poseže za aparaturom kognitivne lingvistike te istražuje modele u podlozi verbalizacije i metaforizacije straha u srpskoj književnosti, ali i u svakodnevnom govoru.

Posljednja cjelina u svom pak fokusu ima manifestaciju i manipulaciju strahom u (javnom) prostoru, a čine ju četiri rada. Prvi od njih tekst je Monice Priante koji se bavi strahom od prividne smrti u različitim javnim raspravama u 19. stoljeću (globalno i u Hrvatskoj) te njegovim posljedicama na pravila i infrastrukturu za zbrinjavanje umrlih. Članak Nataše Govedić posvećen je s druge strane intrigantnim i nedvojbeno zabrinjavajućim svjedočenjima učenika o iskustvima straha u suvremenom hrvatskom osnovnom i srednjom školstvu, dok se Antonio Vodanović pozabavio manje suvremenim razdobljem, analizirajući kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne apotropejske grafite na šibenskim kućama. Konačno, zbornik zaključuje tekst Suzane Marjanić o radu Crvenoga Peristila i Tomislava Gotovca te njihovim pokušajima suočavanja društva sa strahom od ideoloških tabua.

Sačinjen od toliko raznolikih, a odreda relevantnih priloga, zbornik je čitateljima potencijalno koristan na više načina: bilo da se zaokupljaju temom straha, pa će u vrlo informativnom uvodniku i okupljenim studijama slučaja raznolikih metodologija pronaći vrijedne inpute za vlastita istraživanja, bilo da će ih do središnje teme straha dovesti bavljenje historiografskim, folklorističkim, književnim ili kojim drugim pripovijedanjem te specifičnim temama pojedinih studija slučaja. U oba pravca, *Naracije straha* jasno su svjedočanstvo o relevantnosti proučavanja naslovne teme u okvirima svih zastupljenih disciplina, ali i mnogo šire, te ostaje nadati se da će slična istraživanja naći svoje nastavljače i nakon okončanja istraživačkoga projekta u čijim je okvirima zbornik nastao.

Zvonimir Glavaš

Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujić, Maša Grdešić, Renata Jambrešić Kirin, ur.:
Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha

Zagreb: Centar za ženske studije i Institut za etnologiju i folkloristiku, 2019., 180 str.

„Preporuka je djelovati iz hrabrosti a ne straha – hrabrosti da mislimo drugačije, govorimo glasnije i izravno propitkujemo sustave za koje znamo da nisu pravedni.“ (9) jedna je od poruka istaknuta u predgovoru knjige *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha* koji potpisuju Anita Dremel i Renata Jambrešić Kirin. Radovi okupljeni u Zborniku koji nastaje kao rezultat istoimenoga znanstvenog skupa prilikom obilježavanja 60. godišnjice smrti Marije Jurić Zagorke na danima posvećenima upravo toj spisateljici i novinarki, progovaraju o najrazličitijim temama suvremenoga feminizma u teoriji i praksi. Upravo je hrabrost kao alat protiv straha obilježje Zagorkina stvaranja te alat kojim devet znanstvenih, umjetničkih i aktivistički informiranih radova okupljenih u Zborniku progovara o aktualnim politikama feminizma u kulturi straha – perspektivi promatranja kulture situiranoj u afektu straha. Propitujući kulturu straha „u poopćenom vjerovanju da nema mogućnosti za pravu opoziciju te posvemašnjem osjećaju beznađa koje vodi povlačenju od angažiranog djelovanja“ (8) koja se ogleda u „kulturi fatalizma i medijima koji promoviraju različite scenarije straha“ (ibid.), autori različitih disciplinarnih pozadina kritički smještaju ne samo tradicionalne teme feminizma i queer kritike u suvremeni kontekst društveno-političkih dinamika, već kreativno i inovativno pristupaju problematikama koje rijetko vidimo ili posvještavamo u javnosti.

Započinjući već tradicionalno tematikom iz Zagorkina života, Vlatko Smiljanić u radu „*Mojoj dragoj vrijednoj seki: suradnja Mare Matočec i Marije Jurić Zagorke u Ženskom listu i Hrvatici i tekstovi ženske problematike*“ analizira odnos političarke, aktivistkinje i feministkinje iz redova Hrvatske seljačke stranke s početka stoljeća i Marije Jurić Zagorke.

Radom „Strah i rod unutar stenjevačkih zidova: zapisi o strahu u povijestima bolesti pacijenata i pacijentica zavoda za umobolne u Stenjevcu na prijelazu stoljeća“, Vinko Drača na primjeru Stenjevca donosi metodološko-epistemološke probleme historiografskoga istraživanja emocija te čita (podređenu) društvenu poziciju žena u njihovim strahovima prema nasilnim muževima, prema natprirodnom te prema neimaštini kroz patronizirajući muški pogled kozmopolitskoga psihijatra.

U svome radu „Zato što si neinformirana i nestabilna’: uloga straha i tjeskobe u narativu suvremenog majčinstva“, Barbara Pleić Tomić progovara o ideologiji

„intenzivnoga majčinstva“ u kontekstu rodne obilježnosti roditeljstva te sustava kontrole i kreiranja diskursa o idealnom majčinstvu kroz oprečne slike prirodnosti i naučenosti govoreći o proskribiranom majčinstvu. Nastavljajući se radom „*Melankolija maternice* – kontrola ženske reproduktivne uloge, trauma i nekropolitika“ Ana Uzelac razmatra svoj istoimeni umjetnički rad temeljen na vlastitom (traumatičnom) iskustvu trudnoće i poroda smještajući reproduktivne politike i prakse (nad ženama) u historijski kontekst oduzimanja ženskoga glasa i medikalizaciji ženskih subjekata. Suzana Marjanić u tome radu po interpretativnom ključu straha uspoređuje radove Ane Uzelac s radovima Miljane Babić i Ines Matijević Cakić u kontekstu aktivistički angažirane umjetnosti, a krajem rada kroz performans Tajči Čekade pokazuje poveznice feminizma i prava životinja.

U radu „Nelagoda: slojevita, svakodnevna, validna“ Maša Huzjak komentira osjećaj nelagode kao politične emocije kojoj se nijeće političnost na primjeru uličnoga, ali i sveprisutnoga muškog uznemiravanja žena te otkriva dijapozitive patrijarhalnoga društva kojim se ženska nelagoda i sram perpetuiraju te kako se od toga obraniti. Lina Gonan u svome radu u Zborniku „Mizoginija i strah od ‘uhljeba’ u kontekstu ekonomske tranzicije“, analizom diskursa o društvenom „parazitizmu“ progovara o opasnostima za žensku poziciju u gospodarstvu analizirajući (rodno specifične) medijske i društvene kritike usmjerene „blaćenju“ ženskih radnica u javnoj upravi. Leopold Rupnik, adresirajući temu naslovljenu „Kultura straha u vrijeme AIDS krize: angažirana *queer* umjetnost 1980-ih i 1990-ih u SAD-u kao odgovor na strah“ ukazuje na načine djelovanja društveno angažirane umjetnosti kao odgovora na političku inerciju rješavanja AIDS epidemije kroz odabrane vizualne umjetnike iscrtavajući pritom društveni pokret otpora represiji.

Nadalje, Ivan Molek u radu „Cjelina (ni)je cjelina. Pripovijedanje strepnji u prozi Tee Tulić“ analizira fragmentiranost autoričina izraza u relaciji sa strepnjom iskazanom u njezinim djelima. Na kraju, svojim radom „Plašim se da će umrijeti insekti i druga bića koja volim. Ljubav i strah od smrti u Buretu Isidore Sekulić“ Iskra Vukasović kroz književnu analizu istražuje izraze straha/strepnje i ljubavi te kroz melankoliju i nostalgiju te afektivnost djevojčice u djelu daje pregled karakteristika književnoga izričaja spisateljice.

Svojim inovativnim i transdisciplinarnim pristupanjem aktualnim problemima svakodnevice Zbornik ocrta različite smjerove kretanja suvremene feminističke misli. Svojim izrazom dostupan je i relevantan različitim znanstvenim disciplinama poput etnologije i kulturne antropologije, književne teorije, povijesti umjetnosti te brojnim drugima. Osim znanstvenoga doprinosa, Zbornik će zasigurno biti zanimljiv angažiranoj umjetnosti te posebice društveno-aktivističkoj sferi budući da pojedine teme unutar Zbornika, poput reproduktivnoga i opstetričkoga nasilja, svakodnevnoga rodno uvjetovanoga nasilja i strategijama vizualnih umjetnika u borbi protiv represije nisu dovoljno razrađene unutar domaćega znanstveno-aktivističkoga polja. Za kraj, Zbornik je svakako svojevrsna motivacija na daljnje promišljanje kulture straha kojega su urednice

u predgovoru bitko i precizno pozicionirale u horizonte naše svakodnevice te nam u tome slučaju Zbornik može biti i svojevrsno ohrabrenje kako bismo dalje mogli adresirati aktualne društveno-političke probleme te spremno odgovorili na zahtjeve koji se stavljaju pred kritičku misao u trećem desetljeću 21. stoljeća.

Matija Krizmanić